

HAYEK'İN SOSYAL BİLİM YÖNTEMLERİNE YAKLAŞIMI “BİLİMSELÇİLİK VE SOSYAL BİLİMLER”

Dr. Melda SUR

Avusturya kökenli iktisatçı ve siyasal düşünür Friedrich August von Hayek, 1899 yılında Viyana'da doğmuştur. 1931 yılına kadar akademik yaşamını Avusturya'da sürdürmüş olan Dr. Hayek, bu tarihte Londra Üniversitesi'nin İktisat Bilimi Kürsüsüne geçmiş ve 1938'de İngiliz tâbiyetini almıştır. 1950 yılında A.B.D.'ye yerleşen Dr. Hayek, Chicago Üniversitesi Sosyal ve Ahlâki Bilimler Kürsüsünde, daha sonra da 1960'da Avrupa'ya dönüp Freiburg Üniversitesi'nde kabul ettiği görevi emekli olduğu 1970 yılına kadar sürdürmüştür. 1974 yılı Nobel İktisat ödülünü Karl Gunnar Myrdal ile aynı zamanda kazanmış olan yazar, son on yıl zarfında daha da geniş bir üne kavuşmuştur.

Avusturya ekolünün önemli temsilcilerinden birisi olarak tanınan Dr. Hayek'in 1930'lu yıllarda yayınlamış olduğu başlıca eserleri daha çok para-fiyat konuları üzerinde yoğunlaşmış, teknik nitelikleri ağır basan ve iktisatçılara hitap eden incelemelerdir.

II. Dünya Savaşından sonra, 1944'de yayımlanmış olan “Esaret Yolu” (The Road to Serfdom) adlı kitabı fikir dünyasında büyük yankılar uyandırmıştır.¹ Bu dönemde artık daha çok felsefi-siyasî ağırlıklı nitelendirilen eserler yayımlanmıştır. Örneğin: “Bireycilik ve İktisadî Düzen” (Individualism and Economic Order, 1948); “Bilimin Karşı-Devrimi” (The Counter-Revolution of Science, 1952); “Hukuk Düzeni İdeali” (The Political Ideal of the Rule of Law, 1955); “Özgürlük Anayasası” (The Constitution of Liberty, 1960); ve son olarak da “Hukuk, Yasama ve Özgürlük” adlı üç ciltlik yapıtta (Law, Legislation and Liberty, 1973, 1976, 1979) bu nitelikler ağır basmaktadır.

Bu yazıda özetlenerek sunulmakta olan eserin aslı 1952 yılında “Scientism and the Study of Society” başlığıyla İngilizce olarak yayımlanmıştır.²

¹ Türkçe çevirisi için bkz.: T. Feyziogolu, Esaret Yolu, SBF Mecmuası, Yıl: 1947, C: II, Sa: 3-4, s. 384-409; Yıl: 1948, C: III, Sa: 1-2, s. 200-210; Yıl: 1948, C: III, Sa: 3-4, s. 230-242.

² Bu deneme “The Counter-Revolution of Science” adlı yapıtta yer almaktadır. 1. baskı: Glencoe, Illinois, The Free Press, 1952; 2. baskı: Indianapolis, Liberty Press, 1979.

İngilizce aslından Raymond Barre tarafından Fransızcaya “Bilimselcilik ve Sosyal Bilimler” adıyla çevirilen eser³ bu çalışmamızda kullandığımız ana metindir. Bu çabamızın temelinde toplum ve doğa bilimleri arasındaki metodoloji sorunsalının araştırılmasına katkıda bulunma düşüncesi etken olmuştur. Yazarın ana fikrini yorumsuz olarak dile getirme amacını gütmemize rağmen eserin özetlenerek aktarımında seçici olma zorunluluğu bazı önemli noktaların yeterince açık olmamasına yol açabilir. Bu durumda konuyla ilgilenen okurun eserin aslına başvurmasında yarar bulunmaktadır.

Bilimselcilik ve Sosyal Bilimler

I

Doğa Bilimlerinin Sosyal Bilimlere Etkisi

Sosyal bilimlerin yavaş bir gelişme gösterdiği XVIII. yüzyıl ile XIX. yüzyılın başlarında iktisadi ve sosyal fenomenleri inceleme yöntemleri esas olarak karşılaşılan sorunların niteliğine göre belirlenmekteydi. Bu nedenle o dönemde inceleme teknikleri tedricen, karşılaşılan sorunların özelliklerine uygun olarak geliştirilmiştir. Aynı zamanda da o devirde her bir yöntemin gösterdiği özellikler irdelenmeyip, diğer bilim dallarında kullanılan yöntemlerle ilişkileri üzerinde de fazla durulmamıştır.

XIX. yüzyılın başlarına gelince yeni bir tutum ortaya çıkmıştır: “Bilim” deyimi fizik ve biyoloji alanlarıyla sınırlandırılmaya başlanıp, bu alanlara özgü kesinlik ve doğruluk iddiaları ile görülen ilerlemeler nedeniyle diğer alanları inceleyenler üzerinde derin bir etki meydana gelmiştir. İşte bu şekilde, o zamandan beri dar anlamındaki “bilim” (fen bilimleri) yöntemleri diğer disiplinlerde de hakimiyet kazanmıştır. Bu hakimiyette dikkati çeken özellik, sırf biçimsel bir yöntem taklidi ile yetinilerek o yöntemin özüne, ruhuna inilmemesidir. Dolayısıyla sosyal bilimlerde bu şekilde kullanılagelen “bilimsel” yöntemler, aslında fen bilimlerinin kendi alanlarında kullanılan yöntemlerden farklılık göstermektedir.

“Bilimselcilik” (scientisme) olarak adlandırılan bu metodolojik yaklaşım, sadece fen bilimlerinin yönteminin özgül alanı dışına aktarılıp teşmilini değil, aynı zamanda bazı düşünce alışkanlıklarının mekanik ve ayımsız olarak kullanılmasını da ifade eder. İşte bu anlamda “bilimselci” yaklaşım, “bilimsel” yaklaşımdan ayrılır. Ayrıca bilimselciliğin bilimsel yaklaşımdan diğer bir farkı da önyargılı oluşunda kendisini gösterir: Bi-

³ Paris, Librairie Plon, 1953.

limselci yaklaşımda herhangi bir konunun araştırılmasından önce ona uygunluğu iddia edilen araştırma yöntemi saptanmış bulunmaktadır.

II

Doğa Bilimlerinin Yöntemi

Doğa bilimlerinde gözlenen gelişme, önceleri kavramların önemli ölçüde insan ilişkileri ile bu ilişkilerin yorumundan kaynaklanmakta olduğu bir dönemden, tam tersinin yapıldığı bir aşamaya geçilmesi olmuştur. Ne var ki modern bilimin ilerlemesine büyük katkısı olan bu gelişme sonuç olarak dengenin aksi yönde bozulmasına yol açmıştır.

Gerçekten de o dönemde modern bilimin gelişmesine başlıca üç engel görülmekteydi: Bunlardan birincisi, bilim adamlarının başkalarının fikirlerini araştırmakla yetinmeleri idi ki bu, eski dönemde en gelişmiş disiplinlerden olan ilâhiyat ve hukukun temel konusunu teşkil ederdi. İkinci ve önemli engel, şeylere ilişkin “fikir”lerin aşkın bir gerçekliğe sahip oldukları ve bu fikirleri çözümlemek suretiyle bu şeylerin gerçek özellikleri hakkında tam bir bilgiye sahip olunabileceği düşüncesiydi. Üçüncü engel belki de en önemlisiydi: İnsanoğlu dış dünyadaki olayların yorumunu yaparken bunların kendi zihninin işleyişine denk bir biçimde geliştiği inancındaydı. Böylelikle de doğa bilimlerinde dahi “düzenleyici bir zihin”in (designing mind) varlığını arayan ve gösteren açıklama biçimleri hakim olagelmıştır.

İşte bütün bunlara tepki olarak modern bilim, sürekli bir “nesnel olgulara” inme çabasına girmiştir. Böylelikle temel amacı günlük yaşam deneyimiyle oluşan kavramları, fenomenlerin sistemli bir deneyden geçirilmesi suretiyle yeniden biçimlemek ve bu şekilde de her özel hususu genel bir kuralın örneği olarak ele almak olmuştur.

Bu şekildedir ki dış dünyadaki olayları yepyeni bir sınıflandırmaya tâbi tutmayı öğrenmişizdir. Böylelikle bilim, duyularımızla oluşturulan sınıflandırmalarda değişikliklere yol açmış ve duyularımızla benzer nitelikli olarak algıladığımız şeyler bazen farklı davranışlar, değişik olarak algıladıklarımız ise aynı davranışlar olarak ortaya konulmuştur: Yeni sınıflandırmalarla artık sadece benzer görünen şeyler değil, benzeri koşullar altında aynı davranışı gösteren şeyler de biraraya konulmaktadır. Aslında böyle bir çözümlenme, yani duyularımız yoluyla edinilmiş izlenimlerin geçici ve ikincil olarak nitelendirilip, olay kategorileri arasında bilinçli bir ilişkiler ağı kurulması, doğa bilimlerinde izlenen yaklaşımın ka-

rakteristik yönünü teşkil eder. Özellikle fizik biliminde kullanılan tek uygun dilin matematik olması⁴ bu gelişmenin tipik bir uzantısı olmuştur.

Oysa bu sınıflandırma sürecinde ortaya çıkan iki önemli noktaya burada değinmek gerekir: İlk olarak, eğer ancak duyularımızla algıladığımızdan farklı bir sınıflandırma ile dış dünyada bir birlik oluşturulabilirse, acaba dış dünyadaki şeyler neden bize o şekilleriyle görünürler ve özellikle de neden farklı insanların duyusal ilk algılamalarında benzerlikler görülür? İkinci olarak da, kişilerin farklı şeyleri aynı biçimde algılayıp bunun da dış dünyadaki şeyler arasında ortak bir ilişkiye uymaması çok anlamlı ve belirleyici bir deney verisi teşkil etmez mi? İnsan davranışını konu alan herhangi bir tartışmada ilk önce bu verinin ele alınması gerekir.

Sonuç olarak bilim, ilk algularımızla ilgilenmeyip dış dünyadaki deneyimlerimizin tümünü yeniden organize etmeyi, bunun için de kavramlarımızı yeniden biçimlendirmeyi, bazı izlenimlerimizi bir yana iterek bunların yerine olayların farklı bir tasnifini getirmeyi amaçlar. Bu suretle özellikle ne insan ile nesne arasındaki ilişkiyle, ne de insanın kendi dünya görüşünün onu hangi davranışlara ittiğiyle ilgilenir. Bilim, bizzat bu ilişkinin kendisidir. Daha doğrusu bilim, bu ilişkileri sürekli bir değişime uğratan süreci meydana getirir. Bu nedenle bilim adamı “nesnel” olguları incelediğini söylediğinde, aslında insanların o hususlar hakkındaki düşünce ve eylemlerinden bağımsız bir incelemede bulunma çabasında olduğunu ifade etmektedir.

Görüldüğü gibi bilim, insanın dünyayı algılamasını ve bilimsel açıdan geçici olduğu ileri sürülen bu imajını sürekli olarak değiştirmeye çalışır. Oysa bütün insanların dış dünya hakkında bir noktaya kadar ortak ve belirli bir imaja sahip olmalarının büyük etki ve sonuçları bulunmadır. Bu nedenle aslında zihinsel fenomenler sadece açıklama bekleyen veriler olmayıp, aynı zamanda onlara bağlı olarak ortaya çıkan insan eylemlerinin açıklanması için de temel bir veri kabul edilmelidir; en azından insan zihninin tam bir bilimsel açıklamaya kavuştuğu güne dek. İşte alışıl gelmiş belirli bilimsel yöntemler bu sorunların çözümüne her zaman elverişli olmazlar. Çünkü sosyal bilimlerdeki inceleme konusu, insanların zihinlerindeki dünya imajının gerçeğe uyup uymadığı değildir. İnsanların kendi görüş ve fikirleriyle —bilim de bunlara girer— meydana getirdikleri ve içinde bireyin de yer aldığı dünyayı nasıl oluşturduklarının incelenmesi, dar anlamdaki “sosyal bilimlerin” konusunu teşkil eder.

⁴ Matematik, “söz konusu ilişkiler dışında herhangi bir vasfı taşımayan unsurlar arasında yer alan ilişki bütünlerinin tasviri”ne yönelik disiplin olarak tanımlanmaktadır.

III

Sosyal Bilimlerdeki Verilerin Öznel Niteliği

Bilimselci tutumun sosyal bilimlerde üzerinde gösterdiği etkinin incelenmesini sürdürmeden önce, sosyal bilimlerin özgül konusu ile yöntemlerine değinmek gerekir.

Bu özgünlük, konusunun şeyler arasındaki ilişkiler değil, insan ile şeyler arasındaki veya insanların kendi aralarındaki ilişkiler olmasından kaynaklanır: Sosyal bilimlerin konusu insanın eylemleri, amacı ise bu eylemlerin tasarlanmamış sonuçlarının açıklanması olmaktadır.

Bununla birlikte belirtmek gerekir ki, bizi ilgilendiren dar anlamdaki "sosyal bilimlerin" konusu insan bedeninin otomatik, bilinç dışı süreçleri değildir. Zira nesnel biçimde gözlenebilen dış olayların yol açtığı bu süreçler "mekanik" bir incelemeye tâbi tutulabilmektedir: Kişinin gerek bilgisi, gerekse değiştirme olanağı dışında seyreden bu olayların tanımı da saf fiziksel biçimde yapılır.

Dar anlamda "sosyal bilimlerin" ise (eski "sciences morales") insanın bilinçli olarak, çeşitli yollar arasında bir seçim yaparak gerçekleştireceği eylemini konu alır. Elbette, burada gene dış etkenler saf fiziksel bir açıklamaya tâbi tutulabilir. Fakat eğer insanın eyleminin açıklanmasında sırf bu tür etkenlerle yetinirsek, elde edeceğimiz bilgide önceye oranla bir artış değil, azalma olur: Çünkü insanın bilinçli bir karar alırken yaptığı "dış etkenleri tasnif" işlemini, aynı konudaki bizzat kendi öznel deneyimimiz sayesinde kavrayabiliriz. Diğer yandan, insan davranışlarının belli durumlarda aynı oluşu, bu kişilerin aynı beklenti ve amaçları ile bazı şeyleri aynı gruba sokmalarından kaynaklanır. Başka deyişle faaliyet gösteren insan, eylemi sırasında karşılaştığı şeyleri nasıl değerlendiriyorsa, o şeyler bu değerlendirmeden ibaret olup, tanımlar da doğrudan doğruya insanın düşünsel tutumundan kaynaklanmaktadır. İşte bu tutum da gözlemci tarafından kendi zihinsel işleyişine denk bir biçimde yorumlanır.

Burada "öznel" tabiri, bizzat gözlemcinin fikirlerinin konu olması anlamına gelmemektedir. Bu terim, sosyal olguların incelenen kişilerin fikir ve görüşlerinden başka şey olmadıklarını anlatmak üzere kullanılır.

İşte bu şekilde "öznel" gösteren görüş ve fikirler birbirinden farklı, dağınık, eksik ve tutarsız görünebilir. Olumsuz sayıldıklarından dolayı kenara itilen bu nitelikler aslında sosyal bilimlerde kalkış noktası teşkil edecek temel verilerdendir. Bu bakımdan da, ileride görüleceği gibi, belirli bir olgu hakkındaki bilgiyi nesnel veri kabul eden görüş sosyal bilim alanında genel ve sürekli yanılgılara kaynak olmaktadır.

Öte yandan, sosyal bilimlerde belirleyici sayılması gereken husus, “doğa yasalarının” nesnel açıdan doğru veya yanlış olarak nitelendirilmeleri değildir; insanların bunları doğru sayıp buna göre davranmaları önemlidir.⁵ Bu “öznel olma” özelliği ise bilhassa iktisat teorisinde kendisini göstermektedir.⁶

IV

Sosyal Bilimlerin Bireyci ve Bireşimsel (Synthétique) Yöntemi

Sosyal bilimlerdeki veri ve “olgu”lar, onlar hakkında oluşturulan fikir ve kavramlardan ibaret olmakla birlikte, sosyal bilimlerde karşılaşacağımız kavramların tümü bu nitelikte değildir. Öyle olsaydı bilimsel çalışmaya ne imkân, ne de gerek kalırdı. Gerçekten sosyal bilimlerde de doğa bilimlerinde olduğu gibi, insanın inşa etmiş olduğu gündelik kavramlar yerine daha uygun kavramlar getirme çabası sürekli olarak varlığını korumaktadır.

Sosyal bilimlerde karşılaşılan spesifik güçlük, bu alanda “fikir”lerin ikili nitelik taşımalarından kaynaklanır: Niteliklerinden ilki, bizzat fikrin bilimin konusunu oluşturan öğelerden biri olması; ikincisi ise fikrin aynı zamanda bilimin konusuna ilişkin, onun konusu hakkında olmasıdır. Sosyal bilimlere özgü olan karşıtlık, doğa bilimlerindeki olgu/fikir karşıtlığından farklı olarak, sosyal fenomenin nedenini oluşturan fikirlerle insanların o fenomen hakkındaki fikirleri arasında vücut bulur.

Metodolojik bireyciliğin özelliği ise, “sözde varlıkları” (pseudo-entité) olgu olarak ele almaksızın, bireylerin eylemlerine ilişkin herhangi bir kuramsal düşünce yerine, aynı bireylerin benimseyip davranışlarını belirlemiş olan kavramlardan sistemli olarak yola çıkılmasıdır. Oysa bilimselci yaklaşımda bireyin eylemlerini belirleyen öznel görüşlerden hareket etmekten sakınıldığı için, bizzat kaçınılmak istenen yanlıya düşülür: Aslında alışılmış, popüler genellemelerden ibaret olan bazı kümeler

⁵ Örneğin, belirli bir toplumda eğer dua etmeden ve dini tören yapmadan toprağın ürün vermeyeceği inancı egemense, bu husus doğruluğuna inandığımız herhangi bir doğa kuralı kadar önem taşır. Aynı şekilde, örneğin iktisat biliminde “üretimle ilişkin fizik yasalar”ın tümü, fizik bilimindeki “fizik yasaları” anlamında olmayıp, insanların yapabilecekleri hakkında inançlarından oluşmaktadır.

⁶ L. von Mises, iktisat politikası alanında bu görüşün öncülerindendir (örn. L. von Mises, Grundprobleme der Nationalökonomie, Jena 1933; Human Action 1949). Yazarın kabul ettiği para teorisi ile genel biçimde matematiksel iktisada ve bu arada iktisadi fenomenlerin ölçümüne yaklaşımı ve plânlamanın eleştirisi bu temel görüşten kaynaklanmaktadır.

olgu kabul edilip, olgu gibi işlem görmektedir (bütüncü önyargı - préjugé totaliste).

**

Sosyal bilimlere özgü olan **sistemli öznelci ve bireyci** yöntemle ilgili birkaç önemli hususa değinmek gerekir:

Bireylerin davranışları arasında ilk önce bize aşına türden olanlar ele alınır. Bunların bileşimiyle daha karmaşık fenomenlerin ortaya çıkarılmasına çalışarak alışılan ve bilinenin dışında olan bazı sonuçlara varılır. İşte karmaşık fenomenlerde doğrudan gözlemle elde edemeyeceğimiz bazı yapısal tutarlılık ilkelerini böylelikle ortaya çıkarabilmekteyiz. Buna karşılık fizik bilimlerinde doğadaki karmaşık fenomenler zorunlu olarak başlangıç noktasını teşkil ederler ve burada geriye doğru gidilerek onların oluşturucu öğelerinin ayırımına çalışılır. Görüldüğü gibi, doğa bilimlerindeki yöntem çözümsel (tahlili - analytique); sosyal bilimlerdeki ise **bireşimseldir** (terkibi - synthétique - compositive).

Burada ayrıca belirtmeli ki, bireylerin değişik türdeki inanç ve tutumlarının tümü açıklama konusu olmamaktadır: Aralarında sadece insan ilişkilerinin yapısını inşa etmemize katkısı olabilecekler esas alınacaktır. Özellikle de sosyal bilimlerde bilinçli bir davranışın açıklanması (nedeninin izahı) hedeflenmez; böyle bir amaç psikoloji bilimine aittir. Sosyal bilimlerde bilinçli eylemler veri teşkil ederler ve yapılacak şey, o verileri nitelikleriyle bağdaşır bir kullanım için düzenlemektir. Çok sayıda bireyin bilinçli davranışları onların beklemedikleri bazı sonuçları meydana getirdiğinde, ve bunlarda da önceden tasarlanmamış olan düzenlilikler ortaya çıktığı zamandır ki, açıklanacak sorunlarla karşı karşıya geliriz. Zira eğer sosyal fenomenler bilinçli olarak kurmuş olduğumuz düzene sürekli biçimde uyum gösterelemedi kuramsal bilimin konusunu toplum teşkil etmezdi; psikoloji sorunlarının incelenmesiyle yetinilirdi. Oysa sosyal alanda kuramsal açıklama isteyen sorunlar, **tasarlanmamış, beklenmedik** düzenliliklerdir. İşte bilimselci yaklaşımda böyle bir düzenin olabilirliği çoğu zaman yadsınmaktadır.

Sosyal fenomenlerdeki **düzenlilikler** ise fiziksel biçimde açıklanmaya hiç elverişli olmayıp, insanların bunlar karşısında aynı biçimde tepki göstermeleri dışında herhangi bir müşterek "fiziksel" özelliği paylaşmamaktadır. Böyle bir düzende şeylerin tutum ve davranışlarındaki özdeşlik, insan için aynı anlamı ifade etmelerinden kaynaklanır. Nitelendirme ve sınıflandırmalarımızda eylem halindeki insanın değil de Bilimin gösterdiğine uyduğumuz takdirde, sosyal fenomenlerde tanıyabileceğimiz herhangi bir düzene büyük olasılıkla rastlayamayız.

İnsan zihninin mükemmel olmaması ise, sadece inceleme konusu bakımından aslî bir veriden ibaret değildir; bunun yanında gözlemci bakımından da geçerli olup onun açıklama çabalarından beklenilene sınırlı kılar. Üstelik, sosyal bilimlerde belirli sonuçlara yol açacak farklı değişkenlerin çok sayıda olması da insan zihninin bunlara hakim olup ele almasını güçleştirir. Gerçi olaylara sebebiyet veren ilkeyi açıklayıp bazı sonuçları bu sayede dışlamamız mümkün olabilir; ancak bu hallerde bizim bir bakıma olumsuz nitelik taşıyacağından, çeşitli sonuçlar arasında tek bir tanesini belirlememizi sağlamaz.

Bütün bu bakımlardan “bir fenomeni meydana getiren **ilkenin açıklanması**” ile “belirli ve dakik sonuçların öngörülmesini sağlayacak açıklama” ayrımı, sosyal bilim yönteminin anlaşılması bakımından büyük önem taşır.⁷

V

Bilimselci Yaklaşımdaki Nesnelcilik (Objectivisme)

Doğa bilimlerinin yöntemlerini sosyal bilimlere uygulama çabaları, nesnelcilik (objectivisme), bütüncülük (totalisme) ve tarihsicilik (historicisme) şekillerinde kendilerini göstermiştir. Bu metodolojik vasıflar sosyal bilimlerin ilerlemiş düzeyinde söz konusu olan metodolojik özelliklerinden öznelcilik (subjectivisme), bireycilik (individualisme) ve kuramsallığın (caractère théorique) karşılığını teşkil etmektedir.

Bilimselcilikte görülen nesnelci tutumda, insan ve toplum incelenirken insan zihninin işleyişine dair öznel bilgimiz bir yana itilmeye çalışılır. Örneğin davranışçı bilim adamı, belli nesnelere herkese aynı şekilde görüldüğü görüşünden hareket ederek, bunun isabetini gösteren bir neden olmamasına rağmen, dış uyarılar hakkında duyularımız ve zihnimiz yoluyla benzer ve farklı şeyler olarak yaptığımız sınıflandırmanın aynıını kullanır. Oysa böyle bir sınıflandırma nesnel bir deneyime dayanmadığından naif bir tutumu ifade edip, fizik bilimlerinde kullanılan yöntemle de uymaz. Zira önceden de değinildiği gibi, fizik biliminin başlıca katkılarından birisi, bize aynı görünen şeylerin aslında nesnel bakımdan farklı nitelikler taşıyabileceklerinin ortaya konulması olmuştur.

⁷ Örneğin Walras ve Pareto'nun denklem sistemleriyle oluşturulan genel fiyat teorisinde, bu sistemler içine giren değişik malların fiyatları arasında bir tutarlılık ilkesini ortaya koymaktan öteye gidilemez. Bunun yanında, sabit etkenlerin tümünün rakamsal değerlerinin bilinmesi mümkün olmayacağından, herhangi bir değişikliğin dakik sonuçları da öngörülemez (Pareto da bu hususu açıkça ifade etmiştir: P. Pareto, Manuel d'économie politique, 2. éd., Paris 1927, s. 233-4).

Münferit fenomenleri belirli bazı nitelikleri taşıyan olgular olarak değerlendirilmemiz, seçmiş olduğumuz bazı vasıfları kullanarak, olguyu belli bir sınıfın üyeleri arasına koymamıza bağlıdır. Sosyal bilimlere ilgilendiren insan faaliyetine ilişkin konularda ise bir özellik dikkati çeker: Spontane ve bilinçsiz şekilde aynı kategoriye soktuğumuz fiziksel fenomenlerde ortak fiziksel vasıflar bulunmayabilmektedir. Eylemlerimizi sürekli olarak etkileyen bu bilgimiz ayrıca bilinçli bir bilgi de değildir: Zira hiç duraksamadan aynı kategoriye soktuğumuz fiziksel fenomenlerin tümünü sınırlayıcı bir şekilde sıralamamız mümkün olmaz.

Böylece sadece “görüş”, “fikir” gibi soyutlamalar değil, tüm zihinsel fenomenler, duyu ve görüntü algıları, insan beyni tarafından gerçekleştirilen **sınıflandırma** eylemleri olarak mütalâa edilmelidir. Başka deyişle algılarımız nesnelere vasıflarını teşkil etmeyip, dış uyarıları sınıflandırmak üzere kullandığımız araçlardır. Algılama eylemi aslında “bilinen bir kategoriye sokma” işleminden başka bir şey değildir.

Söz konusu sınıflandırma sırasında aynı gruba soktuklarımız daima aynı nesnel özellikleri taşımaz. Sınıflandırmaların çoğunda nesnel bir gerekçenin bulunmasına karşılık, sosyal bilimlerde bu her zaman gerekli olmamaktadır. Doğa bilimlerinde, nesnelere arasında bir tutum benzerliğine dayanmaksızın yapılan sınıflandırmalar kaçınılacak hatalardandır. Buna karşılık söz konusu “hatalı” sınıflandırmalar insan faaliyetlerinin anlaşılması çabasında olumlu bir anlam taşırlar; çünkü söz konusu iki alanda zihinsel kategorilerin yerleri apayrıdır: Doğal dış dünyamızı incelediğimizde duyum ve düşüncelerimiz incelenen olaylar zincirinde bir halka teşkil etmeyip, sadece olaylar hakkında bazı duyum ve düşüncelerimiz olarak kalırlar. Oysa toplum mekanizması içinde bunlar temel bir bağlantıyı oluştururlar.

**

Bir sınıflandırma işleminin varlığı böylece kabul edildiğinde artık bunu belirleyen ilkenin açıklanmasına çalışılabilir. Bununla birlikte sınıflandırma işlemi aslında mekanik bir işlem olduğundan sosyologun araştırma konusu bakımından onun açıklanması gereksizdir. Ayrıca bu açıklamanın mümkün olduğu kabul edilse de, sınıflandırma mekanizmasının işleyişini belirleyen “ilkenin açıklanması”nın ötesine gidilemez. Diğer yandan herhangi bir sınıflandırma mekanizması konu aldığı şeylere oranla belirgin bir karmaşıklık gösterdiğinden, dış uyarıları sınıflandırırken zihnimizce kullanılan yöntemler çoğu zaman tam olarak açıklanamayacaktır. Zira kendi bilgimizin açıklanması, bildiklerimize oranla daha fazla bilgiyi gerektirir.

Önümüzdeki bütün bu engellerin aşıldığı ve bilimde birliğe kavuşulduğu kabul edildiğinde dahi, sosyal bilimlerin spesifik görevi açısından bir üstünlük elde etmemiş olacağız: İnsanların eylemlerini yorumlamak için onların zihinlerine hakim olmuş tasnif tarzına başvuracağımızdan, gene eski kategorileri kullanma zorunluluğu doğacaktır. Başka deyişle sosyal bilimlerde zihinsel varlıkların yerine fiziksel olguları koymak yeterli değildir. Bunun yapılabilirdiği farzedilse de sosyal bilimlerde gösterilecek çaba tipine uygun bir donatım sağlanmamış olacaktır.

Böylece Auguste Comte'un bilimler hiyerarşisindeki temel fikirlerden birisi olan, sosyal bilimlerin bir anlamda fizik bilimlerinin üzerine inşa edilmesi gerektiğine dair görüşü tamamıyla hatalıdır. Sosyal bilimlerdeki incelemelerde başlangıç noktasını daima **“zihinsel varlıklar”** (entités mentales) teşkil eder. Bunların oluşum şekillerinin açıklanıp açıklanmaması ise bu hususu hiç bir surette etkilememelidir.

**

“Nesnelciliğin” sosyal bilimlerde yol açtığı yanılgılardan birisinin, insan faaliyeti konularında insanların bunlar hakkındaki kanaatları ardından **“gerçek”** vasıf arayışları olduğu bu şekilde görüldükten sonra, buna ilişkin bazı sonuçlara da kısaca değinmek gerekir:

Bu incelemede eleştirilmekte olan tutumun bir uzantısı, sosyolojide yaygın olan, **“safi”** nitel (qualitatif) fenomenleri bir yana itip, fizik bilimlerinde yapıldığı gibi nicel (quantitatif), yani ölçülebilir yönlerde yoğunlaşma eğilimidir. Oysa insanı incelerken duyu ve zihnimizle yaptığımız sınıflandırmanın yerine daha **“uygun”** sayılan bir sınıflandırmanın getirilmesine ihtiyaç yoktur. Çünkü zaten zihnimiz incelediğimiz insanın zihnine benzer olduğundandır ki inşa ettiğimiz sosyal bütünleri diğer insanlarla ortak olarak sahip bulunduğumuz zihinsel kategorilerden yola çıkarak inşa edebilmişizdir. Tersine bir tutum, sırf ölçülebilir olmaları nedeniyle, inceleme konusuna yabancı yönlerin gözönüne alınmasına yol açar. Aynı zamanda da birtakım ölçümleme işlemleri yapılarak fenomenlere bazan anlamsız sayısal değerler iliştilmesi de bundan kaynaklanır.⁸

İnsan faaliyetine ilişkin konuların, onların bu konular hakkındaki görüşleri doğrultusunda değil de, **“gerçek”** vasıflara göre ele alınmasının diğer sonucu da, eylemleri incelenen insanların sahip oldukları bilgilerin

⁸ Örneğin Platon'un yapmış olduğu **“adaletsiz bir hükümdara oranla adil bir hükümdarın 729 kat daha mutlu olduğu”** belirlemesine benzer bir mantığa dayanan ölçümlemelere günümüzde de sık sık rastlanılır.

sosyologca gözönüne alınmayışı, sosyologun kendisini tüm bilgilere erişmiş olağanüstü zekâya sahip bir kimse olarak görmesi eğilimleridir.⁹

VI

Bilimselci Yaklaşımındaki Bütüncülük (Totalisme)

Bilimselci yaklaşımdaki nesneliliğin uzantılarından birisi, metodolojik bütüncülüktür (totalisme - collectivism). Bu şekilde örneğin, “toplum”, “iktisat”, “kapitalizm” (tarihsel bir “aşama” olarak ele alındığında), bir “endüstri”, bir “sınıf”, bir “ulus” gibi “bütünlükler” (ensembles-wholes), bütünsel davranışlarının gözlemi sonucunda işleyiş yasaları çıkarılabilecek, kesin çizgilerle belirlenmiş nesnelere olarak ele alınır. Öznelci açıdan sosyal bileşimler hakkındaki bilgimiz, her yapının unsurlarının bireysel tutumları hakkında edinmiş olduğumuz dahilî bilgimizden kaynaklanırken, doğa bilimlerine özgü olan nesnelci bakışta sosyal fenomenler dıştan incelemeye çalışılıp doğrudan doğruya bütün olarak algıladığımız nesnelere gibi kabul edilmektedir.

Bu tutumun ise başlıca iki nedeni vardır:

— Doğa bilimcileri, karmaşık görünen fenomenlerde ilk önce bazı ampirik düzenlilikler ararlar. Böyle bir düzenliliği bulduklarında ve bundan sonra, söz konusu düzenliliğin başka unsurların da bileşimi sonucu meydana geldiğini öne sürerler. Aslında varsayımdan ibaret olan bu unsurların nisbeten basit ve genel davranış kurallarına tâbi oldukları kabul edilir. İşte aynı şekilde sosyal bilim alanına giren sosyal bileşimlerde de ilk önce ampirik düzenlilikler aranır, bundan sonra kuramsal bir açıklama denemesine geçilmektedir.

— Üstelik toplumsal alanda bireylerin davranışlarından nesnel olarak belirlenebilir düzenliliklere pek az rastlanıldığından, bu eğilim daha da güç kazanmıştır: Bu nedendir ki bu tür düzenlilikleri görebilme umuduyla bu kez bütünlüğe yönelinir.

Söz konusu bütüncü yaklaşımdaki yanılma, bazı bireysel fenomenler arasında bağlantılar kurmak üzere oluşturduğumuz geçici kuram ve modellerin olgu olarak kabul edilmesinden kaynaklanır. Oysa aynı küme veya bütünlüğün örnekleri olarak kabul ederek aralarında bağlantı kurulup biraraya konulanlar aslında belki birbirinden çok farklı bireysel öğeler-

⁹ Bu bakımdan örneğin, insanların “nesnel” gereksinimlerinden çok sık söz edilmektedir; oysa buradaki “nesnel” deyimini aslında bir kimsenin diğerlerinin istemeleri gerektiği şeyler hakkındaki görüşlerini ifade eder.

dir: Karmaşık tablonun bazı öğeleri arasında bir tutarlılığın bulunduğuna ilişkin bir kurama dayanılarak aslında bir **seçimleme** yapılmıştır.

İşte söz konusu “bütünlükler” ancak bunları oluşturan kısımlar arasındaki bağlantılar hakkında geçerli bir kuram inşa ettiğimizde varlık kazanabilir. Yani aslında sosyal bilimlerdeki “bütünlükler” veri teşkil etmezler; sosyal bilimlerin görevi, bilinen öğelerden hareketle bu **bütünlükleri inşa etmektir**.¹⁰

Sosyal bilimlerde bütüncülüğün başlıca savunucularından Auguste Comte'a göre, onu oluşturmakta olan öğelere nazaran nesnenin bütününe çok daha kolay biçimde doğrudan doğruya ulaşılabilir. Bu görüşte sosyoloji konusu “nesnelere” biyoloji konusu nesnelere bir tutulmaktadır. Gerçekten, biyolojideki nesnelere daha ilk bakışta doğal birimler olarak, somut özelliklerin sürekli bileşimleri şeklinde kendilerini gösterirler; dolayısıyla bu unsur ve vasıfların birarada bulunma nedenlerini araştırmakla işe başlanabilir. Oysa sosyal bütünlüklerde veya yapılarda ancak bunların kısımları arasındaki bağlantıları öğrenip bunlardan hareket edersek karmaşık dünyamızdaki tüm öğelerden sadece bazılarını seçip bunları bir bütünlüğün parçası olarak kabul edebiliriz.

Sosyal fenomenleri “bütünlükler” olarak çözümleme çabasının en tipik ifadesi, küçük çapta ele alındığında yeterince berrak görünmeyen bir düzenliliği kapsamlı ve mesafeli bir bakışla sağlama isteğidir. “Makroskopik” olarak nitelendirilen bu bakış sayesinde “makro-dinamik” kuramlar elde edilmeye çalışılırken, insanlar bireysel öğeler olarak değil, sürekli bir görünüme sahip ve nesnel biçimde betimlenebilen “kollektif varlıklar” olarak ele alınır. Oysa böyle bir inceleme, ancak gözlemci tarafından somut biçimde algılanabilen özelliklerin ve hatta sırf “ilişkiler” olarak tanımlanan fiziksel nesnelere yer alabileceği bir tabloyu ortaya çıkarır. Buna karşılık bu gözlemci, insanların fiziksel nesnelere karşı davranışlarında herhangi bir düzenlilik göremeyecektir. Çünkü insan davranışlarını açıklayabilmesi için gözlemcinin ilk önce dış dünya hakkında insanların duyu ve zihinleriyle çizmiş oldukları şekliyle tüm ayrıntıları içeren tabloyu yeniden çizmesi gerekir.

Diğer yandan, Auguste Comte ve aynı doğrultudaki birçok yazara göre, belirli yer ve zaman içindeki şeylerin ancak tümü ele alınıp herhangi bir seçimlemede bulunulmadığı takdirde sosyal fenomenlerin anlaşılması mümkün olur. Böyle bir görüş ise ileride görüleceği gibi sosyal

¹⁰ Bu surette oluşturulan bütünlükler halk dilinde ifade edilenlere benzerlik gösterebilir (örneğin, piyasa/pazar); ikincilerin birinciye oranla daha belirsiz olduğu dikkati çeker. Buna karşılık örneğin “fiyat sistemi” gibi bir bütünlük halk nazarında anlam taşımaz.

fenomenlerle ilgili herhangi bir kuramın, örneğin iktisat biliminde görül-
düğü şekilde, inşa edilmesine izin vermez. Aynı görüş doğrudan doğru-
ya metodolojik bütüncülükle ilişkili olan ve yanlış olarak “tarihsel yön-
tem” diye adlandırılan tutuma yol açmıştır.

İstatistiğin sosyal bilim alanında kullanımını ise nesnelci bakışın isa-
betini göstermekten uzaktır. İstatistiksel araştırma “kollektif varlığın”
öğelerinin vasıflarıyla ilgilenir. Sosyal fenomenlerin istatistiksel araştır-
masında sosyal bilimlere ilgilendirmekte olan bireysel unsurlar arasındaki
ilişkiler bir yana itilir. Bu nedenle istatistik, sosyal yapının oluşumu hak-
kında varmak istediğimiz sonuçlar için bize kullanılacak hammaddelerle
ilgili bilgiler sağlar; fakat yapının kendisi hakkında hiç bir şey söyle-
mez.¹¹ Üstelik, modern anlamda istatistik sayılmayıp aslında “ölçümleme”-
den ibaret olan işlemler de yanıltıcı olarak bu kavrama dahil edilmekte-
dir. Oysa gerçek anlamda istatistik, kuramsal sosyal bilimlere ilgilendiren
düzenliliklerden tamamen farklı bir nitelik taşımakla birlikte, sosyal dün-
yamızdaki bazı önemli düzenliliklerin ortaya çıkarılmasında bize yardım-
cı olabilir. Diğer ölçümleme işlemleri ise, zaman ve yer bakımından sınırlı-
lık gösterdiklerinden, bize bir genelleme yapma olanağını sağlamazlar.
Bu ölçümler sadece zaten yapmış olduğumuz kuramsal genellemele-
rin pratik kullanımında işe yarayacak bazı verileri temin ederler.

VII

Bilimselci Yaklaşımdaki Tarihsicilik (Historicisme)

Tarihsiciliği bilimselciliğin bir ürünü olarak ele almak ilk bakışta
şaşırtıcı görünebilir, çünkü genellikle sosyal fenomenleri doğa bilimlere
yöntemleriyle çözümlemenin karşıtını ifade ettiği düşünülür. Oysa “tarih-
sicilik” gerçek anlamı itibarıyla “tarihçinin kullandığı yöntem”den fark-
lıdır: Bilimselciliğin önyargısı ile diğer yanılgılarının sonucu olarak or-
taya çıkmış olan tarihsicilikte, bizzat tarih bir “bilim” sayılıp, sosyal fen-
omenlerin tek bilimi olarak kabul edilir.

Oysa eski tarihsel öğretinin başlıca özelliği, her türlü genelleme ve
pragmatizme karşı çıkışı olmuştur. Uzun dönem içinde ve çeşitli güçlerin
ürünü olarak meydana gelen fenomenlerden her biri o yaklaşımda ayrı
ayrı ele alınıp, bunların tek (unique) oldukları vurgulanırdı. Diğer yan-
dan eski öğretilerde sosyal kurumların bilinçli ve amaçlı olarak oluşturul-

¹¹ Örneğin, sözcüklerin istatistiği bir dilin yapısı hakkında bizi aydınlatmaz. Ay-
nı şekilde “fiyat sistemi” bakımından, öğeleri hakkında yapılacak herhangi bir
istatistik, bunların oluşturmakta oldukları bütünlerin vasıfları hakkında bize
bilgi vermez.

duklarına dair pragmatist yorumlara da karşı çıkılırdı. Bu nedenlerle aslında kurumların çeşitli ve çok sayıda bireyin dağınık eylemlerinin istenç dışı sonuçları olarak nasıl ortaya çıktıklarını açıklayan bir bireşimsel kuramın mevcut olabileceği kabul edilmekteydi.¹²

Gerçekten, böyle bir yöntem bir kuramın varlığını, sosyal bütünlerin yapısal tutarlılık ilkelerinin ortaya çıkarılmasını gerektirir. Ne var ki devrin tarihçileri bu tür kuramları sistemli bir biçimde geliştirememiş, kullanmakta olduklarının da tam bilincine varmamışlardır. Diğer yandan tarihsel gelişmeler hakkında genellemelerden kaçınmaları öğretilerine kuram aleyhtarı bir eğilim kazandırmıştır. Bu eğilim de zaman içinde yanlış bir inanca yol açıp, tarihsel ve kuramsal çözümleme zıtlığını yaratmıştır. Bu zıtlığın sosyal ve doğa bilimlerinin konuları arasındaki farklılıktan kaynaklandığı inancı yerleşip, genel bir kural arayışının sadece doğa bilimlerinde söz konusu olacağı; buna karşılık toplumun incelenmesinde "tarihsel" yöntemin geçerli olacağı kabul edilmiş, bu görüş de zaman içinde tarihsiciliğin gelişmesinin temelini oluşturmuştur.

Böylelikle tarihsicilik eski tarih öğretisinden tamamıyla uzaklaşmıştır. Tarih, bilimselciliğin etkisiyle, genellemeler için kalkış noktası teşkil edecek ampirik bir toplum incelemesi olarak görülüp toplumla ilgili kuramsal bilimlerin kaynağı sayılmıştır.

**

Burada ilk önce, bir konunun **tarihsel** ve **kuramsal** incelemesi ayrımına ışık tutmak gerekir. İster doğaya, ister topluma ilişkin olsun, herhangi bir somut fenomenin anlaşılması açısından her iki inceleme türü aynı gerekliliği gösterir. Birbirini tamamlayıcı olan kuramsal ve tarihsel işlemler, aynı zamanda da birbirinden ayrılmaktadır.

İnsan tarihine yönelttiğimiz bir sorunun tüm yönlerini gözönüne aldığımızda aslında tek (unique) veya münferit olay ve durumların insan tarihinin konularını oluşturdukları görülür. Sadece insan tarihinde değil, genel olarak somut fenomenlerin açıklanmasında da gerçeğin sadece ayrı bir kuramsal bilim saydığımız herhangi bir önermeler sisteminin alanına giren yönlerini seçmediğimiz sürece yapacağımız açıklama daima belli bir durum veya olayla sınırlı kalır.¹³

¹² Bu görüşteki yazarların önde geleni Edmund Burke olup, Adam Smith de bunların arasında yer almaktadır.

¹³ Örneğin bir bahçenin köşesini bir ay sürece kendi haline bıraktığımızda yabancı otları ile kaplandığı görülür. Böyle bir süreç tüm ayrıntıları ile ele alındığında, insan tarihine ilişkin bir olay gibi tek olma özelliğini taşır: Değişik bitkilerin durumlarını açıklamak istediğimizde, bunu ancak bir zaman zarfındaki ve belirli yerlerdeki tüm etkenleri (toprağın kimyasal bileşimi, güneş ışınları, nem

Burada görüldüğü gibi, somut bir fenomenin açıklanması/genel ilkenin belirlenmesi ayrımı ile toplum/doğa incelemesi ayrımı arasında zorunlu bir ilişki yoktur. Her iki alanda da belli ve somut bir olayın açıklanması bazı genellemelerden, genel ilkelerden yararlanmayı gerektirmektedir. Bununla birlikte doğa bilimlerinde genellikle çok sayıda ve basit olan münferit olaylara nazaran genel yasaların önem taşıdığı görülmektedir. Buna karşılık sosyal alanda daha çok belli bir durumun açıklanması özel bir çaba ve önem gösterir. Çünkü toplumsal olaylar, içinde yaşadığımız ortamın oluşmasına etken olmuşlar, veya da mevcut ortamımızın halen bir parçasını teşkil etmelerinden dolayı genel bir ilgi toplarlar; aynı zamanda ele alınması çok daha güç, karmaşık bir görüntüye sahiptirler. Belki bu nedenden dolayıdır ki sosyal bilimlerde “somut fenomenlerin açıklanması” kuramsal çabayla bir tutulur.

Elbette dar anlamıyla ele alındığında her türlü düşünce zorunlu olarak belli bir ölçüde soyut olma niteliğini taşır; şu anlamda ki, gerçeğin algılanması daima nesneyi bazı vasıflarına göre sınıflandırmayı da birlikte getirir. İster kuramsal, ister tarihsel olsun, disiplinlerin tümünde sadece seçilmiş belirli yönler ele alınır. Fakat çeşitli fenomenler arasında yapılacak seçimlemeler farklılık gösterir: **Kuramsal bilimlerde** fenomenlerin sadece bağlantılı tek bir önermeler sistemi içine oturtulabilen yönleri ilgi konusudur; yapılan seçimlemede uyulacak esas, “çeşitli hususların, birbirleriyle mantıksal bağlantı içinde buldukları bir kurallar bütününe girebilmeleri” olacaktır.¹⁴ Buna karşılık genel bir kuralın belirlenmesi değil de, içinde bulunulan ortamdan kaynaklanan olaylara ilişkin **belli bir sorunun yanıtı** gerektiğinde, bu kez sadece o soruyu ilgilendiren fenomenlerle yetinilecek, fakat çeşitli bilim alanlarına giren kuramsal bilgilerden yararlanılacaktır.

İşte yukarıdaki hususlar insan tarihiyle ilgili fenomenlere uygulandığında çok önemli sonuçlara varırız: Şöyle ki tarihsel bir süreç veya dönem hiçbir zaman düşünce konusu olma bakımından teklik ve belirlilik göstermez. Kendisine yönelttiğimiz soru onların bu niteliklere bürünme-

oranı, hava akımları, vs.) gözönünde tutarak yapabiliriz. Bütün bu etkileri açıklamak içinse, o özel olguların tümünün gözlemi yanında fizik, kimya, biyoloji, meteoroloji kuramlarından yararlanmak durumundayız. Bütün bunların kullanımı sonucu belirli bir münferit fenomenin açıklanmasına ulaşırız. Görüldüğü gibi, “yaban otlarının bir bahçe köşesini kaplaması” hakkında kuramsal bir bilgi üretimi söz konusu olmamaktadır.

¹⁴ Aynı nesne, örneğin bir bilim dalı açısından bir sarkaç, diğeri için bir bakur parçası, bir üçüncüsü için de dış bükey aynadır. Bu sarkacın kimyasal ve optik vasıflara sahip olması, sarkaç yasalarını incelerken bütün bunları da araştırmamızı gerekli kılmaz. İşte aynı şekilde sosyal fenomenlerin tümünde fiziksel vasıfların bulunması onları fizik bilimlerinin yöntemleriyle incelememizi gerektirmez.

lerini sağlar. Buna karşılık tarihsel bilginin zorunlu olarak görelî olup içinde bulunduğumuz durum ve zamana göre değiştiği iddiası tamamen ayrı bir görüş olup, bununla karıştırılmamalıdır: Farklı zamanlarda yöneltile dahi, aynı bilgiye dayanıldığıında tarih aynı soruya daima aynı yanıtı verecektir.¹⁵

**

Tarihçinin incelemekte olduğu “bütünlerin” niteliğine gelince, bu bütünlerin veri teşkil etmedikleri, bunların bizzat tarihçi tarafından doğrudan doğruya algılanabilir unsurlardan hareketle oluşturulduğu hatırlatılmalıdır. İşte tarihsel bilgide **kuramın yeri ve işlevi, bu tarihsel bütünlerin inşa edilmesindedir**. Başka deyişle kuram, bütünlere nazaran zaman içinde öncelik gösterip, söz konusu bütünlere ancak kısımları arasındaki bağlantı sistemi izlenildiği takdirde ulaşılabilir. Topluma ilişkin kuramsal bir bilimin getirdiği modellerdeki unsurlar, ancak tutarlı bir ilkeler düzeni içinde anlam ifade eden belli tür unsurlardır. Bu seçimlemede somut bir olaya ilişkin belli bir sorunun yanıtına yararlı olunup olunmayacağına bakılmaz. Eğer böyle bir amaç bulunmaktaysa, tarihçi seçimini yaparken farklı teorik alanlar içinde yer alan bazı genellemelere başvurmak durumunda olacaktır.

Tarihçinin kullandığı sosyal fenomenlere ilişkin kavramlar, gerek metodolojik, gerekse geçerlilik açısından sistematik sosyal bilim alanlarında inşa edilen daha gelişkin modellerle aynı temel niteliklere sahiptir. Tarihte incelenen tekil konuların tümü, gerçekte ya sürekli ilişkiler modelleri, ya da aynı jenerik unsurların yer aldığı tekrarlanan süreçlerdir. Örneğin tarihçi, “devlet” veya “muharebe”den söz ettiğinde, faaliyet gösteren bireylerin amaçlarını anladığımız takdirde o sözcüklerin ifade ettikleri münferit fenomenlerle ilgili tutarlı yapılarını kavrayabiliriz. Tarihçi belli bir sistemin, örneğin feodal sistemin belli bir zaman diliminde sürdüğünden söz ettiğinde de, belli bir ilişkiler modelinin devamını, belli eylemlerin tekrarlandığını ifade eder. Tarihçi ancak sistemi oluşturan ferdi tutumları zihninde yeniden canlandırarak bu yapısal ilişkileri anlayabilir. Böylece tek veya münferit bütünlere her birinin tarihçiye gözlemlenile elde edilebilir doğal birimler olarak “verilmediği”, bunların kuramsal sosyal bilimlerde sistemli biçimde geliştirilen yöntem ve teknikler yoluyla inşa edildiği görülmektedir.

İşte bütün bu bakımlardan, kuramsal çalışma ile tarihsel çalışmanın mantıksal yönden apayrı fakat birbirini tamamlayıcı olmaları, ne kuramı tarihsel, ne de tarihi kuramsal kılar. Başka bir anlatımla, “genel”, “özel”in

¹⁵ Doğal olarak, aynı döneme ilişkin olarak değişik zamanlarda farklı soruların yöneltilmesi belirli nedenlere bağlanabilir.

açıklanmasını sağladığı ölçüde yararlı olmakta, “özel”de ancak “genel” yoluyla bir açıklama görebilmektedir; fakat hiç bir surette biri diğerinin yerini alamamaktadır.

*
**

Tarihsici yaklaşımda, tarihin incelediği bileşimlerin verili bütünler olduğu görüşünden hareket ederek, bunların gözlemiyle söz konusu bütünlerin gelişme “yasalarının” ortaya çıkarılacağı inancına varılmıştır. Böylelikle de “bilimselci tarih”in en belirgin özelliklerinden biri, bir tarih kuramına ampirik dayanak bulma girişimi olmuştur. Oysa bu görüş, doğaları gereği bulunmalarına imkân olmayan birtakım yasaları ortaya koyma çabasını getirmekte; diğer yandan da münferit bütünleri anlamamıza yardımcı olabilecek yegâne kuramın da mümkün olduğunu reddetmektedir.

Bu görüşün olabirliğini inkâr ettiği kuram türü, bilinen unsurların dünyamızda görünen tekil sonuçları meydana getirecek çeşitli bileşim tarzlarını ortaya koyacak kuramlardır. “Ampirisist önyargı” sonucunda yaklaşım tersine çevirilerek araştırmacılar sezgiyle algıladıkları bazı müphem “bütün”leri nesnel olgu olarak ele almaya yönelmişlerdir. Başka deyişle, unsurlardan hareketle bütünü inşa etmek yerine, bütünler hareket noktası kabul edilip bunlardan itibaren unsurlara ulaşılmaya çalışılmıştır.

Dolayısıyla, tarih hakkında sözde kuramlar oluşturan tarihsici görüşe göre, unsurlar arasındaki ilişkilerde görülebilir değişikliklerden kalkarak bütünlerdeki değişimlere varmak yerine, doğrudan doğruya bu bütünlerin gelişme, birbirlerini izleme yasaları elde edilebilecektir. Böylelikle de ki çeşitli tarih “felsefeleri”, “kuramları” XIX. yüzyılda büyük canlılık kazanmış¹⁶ ve özellikle belli bir “sistem” tipinin tarihsel bir gereklilik sonucu başka bir “sisteme” yer vereceği inancı toplumun evriminde derin bir etki yaratmıştır. Bu etkinin o kadar güçlü olması, o zamanlar bilim anlayışı bakımından örnek alınan doğa bilimlerinde görülen yasa tiplerine benzerlik göstermelerine, ayrıca da bu tarih kuramlarının gelecekteki gelişmelerin öngörülmesini sağlayacağı inancına; bu savların da söz konusu kuramların “bilimselciliğini” destekleyici sayılmasına bağlanabilir.”

*
**

¹⁵ Hegel, Comte, Marx, Sombart, Spengler gibi yazarların ortaya koydukları bu tipteki kuramlar sosyal bilim yaşamının temsil edici kuramları olma niteliğini kazanmışlardır.

¹⁷ Marxizmin bu bakımdan etkisi o kadar derin ve güçlüdür ki, Marxizme karşı çıkanlar bile aynı düşünce mantığını kullanır olmuşlardır.

Yeni bir ideolojinin yaratılması yanında, bu gelişmeler aynı zamanda sosyal fenomenlerin açıklanmasında geçmişten beri kullanılagelen mevcut kuramı da değersiz kılmıştır: Eğer toplumda veya herhangi bir sosyal fenomende bütünsel değişimleri doğrudan doğruya gözlemek mümkünse, onların bünyeleri içindeki tüm unsurların da zorunlu olarak aynı değişikliğe tâbi olacağı düşünülmüştür. Bu nedenle de belirli bir çağın dışında kalınarak bütünlüleri teşkil edici unsurlarla ilgili veya bu unsurların çeşitli bileşim tarzları hakkında genellemeler yapılamayacağı sonucuna varılmıştır. Böylece toplumsal kuramların tümü zorunlu olarak “tarihsel” (zeitgebunden) addedilip, bunların ancak belirli tarihsel “aşama” veya “sistemler” bakımından doğru olabilecekleri ileri sürülmüştür. Bu şekilde de bireysel fenomenlerle ilgili kavramların tümü, ancak belirli bir tarihsel bağlam içinde geçerli sayılacak saf tarihsel kategoriler olarak kabul edilmiştir.

Böyle bir yaklaşım, kuramın rolünün tamamıyla yadsınmasını ifade eder. Belli bir zaman ve yere ait koşullar elbette gözönünde bulundurulmalıdır; ancak tarih içinde yer alan belli şeylerin açıklanması için çeşitli unsur ve etkenleri seçerken, günümüzdeki unsur ve etkenlerin seçiminde kullanacağımız kuramsal mantığın aynısına dayanmadan herhangi bir sonuca ulaşamayız.

Eleştiri konusu görüşte, örneğin fiyat, tek el gibi şeyler birtakım sabit fiziksel vasıfları kendilerinde toplayan, belli bir kategoriye sokmak suretiyle ek bazı vasıflarını gözlemlediğimiz belirli “şeyler” olarak kabul edilmez. Söz konusu görüşte bunlar ancak insanların arasında mevcut olan bazı ilişkilerle belirlenerek tanımlanabilir. Bunları belirlemekte olan söz konusu ilişkilerin dışında kalacak herhangi bir vasfı taşıyabilmeleri kabul edilmemektedir.¹⁸

Örneğimizdeki fiyat ve tekeller ele alındığında, bunların içinde buldukları “genel durum” veya “insanların tamamı” bir dönemden diğerine elbette önemli farklılıklar gösterir. Fakat belirli bir durumun bize aşına olan unsurlarını tanıyabilmekle fenomenlere anlam verebiliriz. Eğer bireysel eylemlerden herhangi bir anlam çıkaramazsak, bunlar saf fiziksel kalmaya mahkûm olurlar. Buna karşılık bunları fiziksel bir tanımlamaya elverişli olmayan, fakat bildiğimiz bir zihinsel kategoriye sokabildiğimizde ve ancak bu durumda tarihsel bir bilgiye ulaşabiliriz.

**

¹⁸ Örneğin, XII. yüzyıldaki fiyat veya M.Ö. 400'ün Mısır'ındaki tekelin bugünkü anlamda “fiyat” ve “tek el” ile aynı şey olmadıkları öne sürülmektedir. Çünkü, bu görüşe göre günümüzün kuramlarıyla geçmişteki şeyler açıklanamaz. Oysa o çağların fiyat ve tekeli incelenirken o yer ve zamana ait ortam gözönünde bulundurulmakla birlikte, şimdiki fiyat ve tekeller hakkında yaptığımız kuramsal açıklama mantığının aynısının kullanılması gerekir.

Tarihsici mantığın sonuna kadar gidildiğinde bizzat insan zihninin de değişken olduğu kanaatine varılmaktadır. Böylece insan zihninin çeşitli belirtilerinin tarihsel bağlamları dışında anlaşılamayacağı öne sürülüp, “bütün”lerin birbirini izleyişini öğrenerek insan zihninin değişme yasalarının bilgisine erişileceği kabul edilir. Dahası, insan zihninin herhangi bir belirtisinin anlaşılabilmesi dahi bu yasaların bilinmesine bağlıdır.

Evrensel kapsamlı bireşimsel bir kuramın varlığını yadsıyan tarihsici görüşte, bu nedenle aynı unsurların farklı konumlarıyla nasıl tamamen farklı bileşimlere yol açabilecekleri açıklanamamaktadır. Aynı nedenedir ki bütünlerin bilinçli bir yapımızdan başka şey olmadığını göremeyen tarihsiciler, sosyal yapılarıdaki değişimleri faaliyet gösteren insanların zihinsel değişimlerine bağlarlar. O insanların zihinlerindeki değişmeler de, önceden değinildiği gibi doğrudan doğruya algılanan bütünlerdeki değişimlere dayandırılıp, bu suretle açıklanır. Böylelikle de bazı toplumbilimcileri, bizzat mantığın dahi değişken kabul edilmesi gibi, modern “bilgi sosyolojisi”ne ait çeşitli savları benimsemeye yönelmişlerdir. İşte bu şekilde eskiden beri varolan “insan zihninin sürekliliği” (constance de l’esprit humain) sorunu en radikal biçimini tarihsicilikte alıp yoğunluk kazanmıştır.

Bu son husus bakımından belirtmeli ki insan, gerçekten gerek tarihsel, gerekse mekânsal konumuna göre farklılıklar gösterir. Bununla birlikte insanın tanınabilmesi ve anlaşılabilmesi, onda bazı değişmez özelliklerin varlığına bağlıdır: insan zihnini, kendi zihnimize benzerlik gösterdiği ölçüde anlayabiliriz. Bu nedenle “insan zihninin kendi zihnimizden temel biçimde farklı bir yapıya sahip olabileceği” savı bir anlam taşımamaktadır.

Bunun yanında, insan zihninin varlığının kabulü dahi duyularımızla algıladığımız bir şey ekleyip, fenomenleri kendi zihnimizin ışığı altında yorumlamamızı veya bunların kendi düşünce kalıbımıza uyduğunu görmemizi gerektirir. Böyle bir yorumlamanın her durumda isabetli biçimde yapılamamasına rağmen, başkalarının “amaçlarının” ve eylemlerinin anlamını ancak böyle çıkarılabilir, tarihsel bilgimizin tek dayanağını da bu şekilde oluşturabilmekteyiz. Buna karşılık, anlayışımıza tamamen yabancı davranışlarda bulunan insanların karşımıza çıkabileceği kabul edildiğinde ve ancak bu halde, sırf nesnel bir incelemeyle yetinmek durumunda kalırız.¹⁹

İşte insan zihninin değişkenliği fikri de doğrudan doğruya o zihni fiziksel nesnelere gibi gözleyebileceğimize dair inançtan kaynaklanır. Hal-

¹⁹ Bu “nesnel” inceleme tarzı davranışçı (behaviourist) görüşte insanların tümü bakımından geçerli sayılmaktadır.

buki ancak zihnimizin işleyişini belirledikleri için bilmekte olduğumuz kategorilerin yardımıyla gözlem konusu yorumlandığında, bir "fiziksel nesne" değil, "insan zihni" görülür.

"İnsan zihninin değişkenliği" savı ayrıca tarihsici yaklaşım içinde de bir çelişki yaratır: Söz konusu görüşün doğruluğu kabul edildiğinde, genellemeler aslında bilinmesi mümkün olmayan olgular hakkında yapılmış olacaktır: Eğer insan zihni gerçekten değişkense, başka bir devrın insanlarının ifade ettiklerinin anlaşılmasına ve böylece de tarihî bilgiye ulaşılmasına imkân bulunmaz.

Sonuç olarak, kendi zihnimize benzer şekilde işlemeleri nedeniyle anlamakta olduğumuz insanların zihinsel işleyişlerinin bilgisi bakımından tarih bizi daha ileriye götürmemektedir. Kendi zihinsel kategorilerimize sığmayan, yani anlayamayan davranışlarla karşı karşıya gelindiğinde artık tarih "insan tarihi" olmaktan çıkacaktır. Ve işte o zaman ve yalnız bu durumda genel kapsamlı sosyal bilim kuramları geçerliliklerini yitirmiş olurlar.

İnşa ettiğimiz kuramlar ise farklı çağlara göre değişiklik göstermezler. Aslında söz konusu olan, sadece o kuramlar bütünüünün bazı farklı kısımlarının belli devirlerde gözlenen olguların açıklanmasında kullanılıp kullanılmamasıdır.²⁰

VIII

Sosyal Oluşumların Ereklığı (Finalité)

Önceden incelenip eleştirilen kuramsal tutumların sonuçlarından birisi, sosyal kurumların pragmatik (uygulayıcı) yorumudur. Bu yorum sosyal fenomenlere ilişkin bireşimsel bir kuramın yokluğundan kaynaklanır: Bu yüzden çok sayıda insanın öyle bir amaçları olmadan bağımsız eylemleriyle tutarlı bütünleri, sürekli ilişkiler yapılarını nasıl meydana getirdikleri anlaşılabilir. Oysa sosyal kurumların pragmatik yorumuyla, insanlara hizmet eden sosyal kurumlar bilinçli ve amaçlı bir plân sonucu inşa edilmiş kabul edilir. Bu şekilde inşa edilmemiş olan herhangi şeyde ise düzenli veya istençli bir düzeltme veya ayarlamının mümkün olmayacağı öne sürülür.

Yukarıdaki görüş, antropomorfik (insanbiçimci) kavramlardan özellikle kaçınan bilimselci tutumun bir sonucudur. Bu kaygı, spontane top-

²⁰ Örneğin, benzeri şekilde, çok düşük ısıların bitki örtüsü üzerindeki etkilerine ilişkin genellemeler tropiklerde uygulanmaz; fakat geçerliliklerini korurlar.

lumsal gelişmelerin tartışılmasında “erek” kavramına hiçbir surette yer verilmemesine yol açmıştır.

Oysa spontane toplumsal oluşumların “erekliği”nden (finalité - purposive character) söz edildiğinde, “amaç” veya “gaye” sözcüklerinin çağrıştırmakta oldukları antropomorfik anlam dışlanmış bulunmaktadır. Zira ilk ve dar anlamıyla “amaç” (dessein), insanın bilinçli olarak belirli bir sonuca yönelerek davrandığını farzeder. Buna karşılık sosyal fenomenlerdeki “ereklik”te zihnin bilinçli bir yönetimine gerek olmaksızın belirli bazı sonuçların meydana geldiği kabul edilmektedir. İşte bilinçli bir zihinsel yönetime tâbi olmamasına rağmen fenomenlerin erekliğinden söz ettiğimiz alanlarda, “ereğin” daima kısımları arasındaki ilişkiyi incelemeksizin varlığını kabul etmiş bulunduğumuz bir “bütün”ün, sürekli bir ilişkiler yapısının korunması olduğu görülür. En çok bilinen “bütün” örnekleri biyolojik organizmalardır; burada her bir organın işlevinin, bir bütün teşkil eden organizmanın varlığının sürdürülmesi olarak görülmesi, bilime büyük katkı sağlamıştır. Bu örnekte görüldüğü gibi, bu tür erek-bilimsel (téléologique) kavram ve yaklaşımlar daha baştan kesin surette reddedildiğinde, herhangi bir bilimsel araştırma ve gelişmeye imkân tanınmamış olacaktır.

Aynı şekilde çoğu zaman **spontane sosyal oluşumların kısımlarında** da bütünün muhafazasına yönelik bir tutum ve davranış görülür. Toplumsal alandaki bu spontane hareketler ayrıca bireysel amaçlarımızla da özel bir bağlantı içindedirler. Böylelikle varlıklarını koruyan sosyal bütünler, birçok bireysel isteklerimizi duymamıza yol açan ortamı oluşturup, aynı zamanda da onları gerçekleştirme olanaklarını bize sağlarlar.²¹ Kendiliğinden meydana gelen **kurumlar** da bu şekilde insanın daha sonraki gelişmesini sağlayan koşulları oluşturmaları ve insanlarca kullanılmakta olan güç ve olanakları vermeleri nedeniyle “yararlı”dırlar.

Anlaşılmasında güçlük çekilen husus ise, genel refaha hizmet etmekte olan söz konusu kurumların ortak bir irade olmadan nasıl ortaya çıktıklarıdır. İşte sosyal bilimlerin açıklama bekleyen en önemli sorunlarından biri budur.²²

Bilinçli olarak amaçlanmadan kurulmuş hiçbir şeyin insanların amaçlarını gerçekleştirmeye yararlı olmayacağı görüşünden kalkarak, tüm “ku-

²¹ Örneğin, para ve fiyat sistemi böyle bir amaçla inşa edilmemiş olmalarına rağmen insanın isteklerini karşılamaını sağlamaktadır.

²² Bu sorun yukarıdaki şekliyle Karl Menger tarafından dile getirilmiştir (Untersuchungen über die Methode der Sozialwissenschaften, 1883).

rum"ların tamamıyla yeniden biçimlendirilebileceği görüşüne kolaylıkla geçilmiştir. Oysa bu görüş, "kurum" sözcüğünün ikili anlam taşımasından kaynaklanmakta olup, tüm oluşumların belli gayelerle meydana getirildiklerinin kabulü halinde geçerlidir.²³ Oysa dil, piyasa, para, ahlâk gibi fenomenler bilinçli ve istençli bir mekanizma sonucu meydana gelmezler; hatta bunların varlıklarını koruyup işleyebilmeleri dahi insanların bu amaçlarla davranış göstermelerine bağlı değildir. Belirli bir gayeye yönelmeksizin ve denetimsiz olarak bulunduğumuz bireysel davranışlarımıza dayandıklarından, bu oluşumların unsurlarının hareketlerini yöneterek onların gerçekleştirdiklerini düzeltebilmemiz, hatta aynılarını meydana getirmemiz dahi şüphelidir.

Gerçekten de uygarlığımızı tamamıyla aklın ve bir insanî amacın ürünü olarak görmek, onun bilinçli şekilde yeniden inşanın veya korunmasının elimizde olduğuna inanmak büyük bir yanılgıdır. Uygarlığımız bireysel bilgilerin biraraya gelmesinin sonucu olarak meydana gelmiş olmakla birlikte, o sonuç bütün bu bilgilerin bireysel bir zihinde açık ve bilinçli bir bileşiminden kaynaklanmamıştır. Anlamadan kullanmakta olduğumuz simgelere, alışkanlıklara, kurumlara, alet ve kavramlara girmeleriyle ki, kişilerin bireysel olarak tamamına sahip bulunmadıkları bilgiler bütünü toplumdaki insanlara yararlı olabilmekte. Bu nedenledir ki büyük ve önemli insan yapıtlarının çoğunluğu, bilinçli şekilde yönetilen bir düşüncenin sonucu olarak, ve hatta çok sayıda kişinin bilinçli şekilde koordine ettikleri çabaların ürünü olarak ortaya çıkmamıştır. Bu yapıtların diğerlerine üstünlüğü, tek bir kişinin egemen olabileceği bilgiye oranla toplum içinde dağılmış ve parçalanmış durumda bulunan çok daha geniş bir bilginin bileşimi sonucu meydana gelmelerinden kaynaklanır.

IX

"Bilinçli" Yönetim ve Aklın Gelişmesi

Çağımızın en karakteristik yönlerinden birisi, sosyal süreçlerin bilinçli denetim ve güdümünün evrensel bir talep konusunu teşkil etmesidir. Bilinçli şekilde bir bütün olarak yönetilmeyen her şey böyle olmakla kusurlu ve mantık dışı sayıldığından, onların yerine bilinçli şekilde oluşturulan bir mekanizma getirilmek istenir.

Oysa "bireysel"in karşıtı olarak gerçek anlamda "toplumsal" süreçlerin bilinçli olmalarına niteliklerinden ötürü imkân bulunmaz. "Bilinçli",

²³ Bir ayırım yapılarak bu anlamda, yani iradî şekilde bilerek kurulmuş yasalar ve belirli kuruluşlar dışında, "kurum" veya "müessese" yerine "oluşum" (gebilde) sözcüğünün daha uygun olduğu belirtilmektedir.

“istençli” kavramları bireysel düzeyde anlam ifade ettiklerinden, “bilinçli” bir denetimi istemek, aslında tek elden denetim istemek demektir.

Diğer yandan, bilinçli şekilde yönetilmiş süreçlerin spontane olanlara üstünlüğü iddiası da herhangi bir temelden yoksundur: Bireyin tek başına bilinçli bir şekilde çözemeyeceği, hatta algılayamayacağı sorunlar, çoğu zaman toplumsal güçlerin spontane etkileşimleriyle çözümlenerek, bireylerin güçlerini arttıran düzenli yapılar oluşturulmaktadır. İşte bilinçli bir yönetimin sağlayamayacağı yararlı bir düzeni meydana getirdikleri ölçüde, bu süreçleri herhangi bir denetime tutmak, toplumsal etkinliğin gerçekleştirilebileceğini bireysel zihnin kısıtlı olanakları düzeyine indirmeyi ifade eder.²⁴

İnsanın zihinsel gücünün arttırılmasının da bilinçli ve evrensel bir denetimle sağlanabileceği görüşü ise yukarıda eleştirilen düşüncenin bir uzantısıdır. Bu iddia, ayrıca böyle bir artışın tamamıyla “açıklanabileceği”ni savunan teze de dayanmaktadır. Zira bunun için insan zihninin gelişmesine ilişkin sadece ilkeleri açıklayan kuramlar (bir bilgi kuramı veya toplumsal süreçlerle ilgili bir kuram) yeterli olmamaktadır. Çünkü bu kuramlar böyle bir gelişmeye elverişli koşulların sağlanmasında yarar göstermekle birlikte, bu gelişmenin bilinçli yönetimi fikrine hiçbir surette destek vermezler. Eleştirilecek görüşte ise mevcut inanç ve bilginizin belli özgül koşullarıyla nasıl belirlendiklerine dair bağımsız bir açıklamanın yapılabileceği kabul edilmektedir.²⁵

Oysa böyle bir girişim aslında herhangi bir açıklamayı sağlamaması yanında, halihazırdaki bilgimize göre bir çelişki gösterir: Şöyle ki, eğer şimdiki bilginizin nasıl koşullanıp belirlendiğini bilmiş olsaydık, bu bilginiz şimdikininki aynısı olmazdı. Kendi bilginizi açıklayabilmemiz, fiilen bilmekte olduğumuza oranla daha fazla bilgiye sahip olmamızı gerektirir. Bu bakımlardan, mevcut bilgimize dayanarak aklımızın gelişmesini başarılı bir şekilde güdülemek olanaksızdır.

²⁴ “Bilinçli yönetim”le aslında tek bir zihnin yönetiminin değil, herkesçe ortakça kararlaştırılan eşgüdümlü bir çabanın kastedildiği öne sürülebilir. Fakat ortak çalışmalarda bireyin mümkün olduğu ölçüde daha fazla bilgi edinmesi sağlanabilmekle birlikte, bireysel zihnin kapasitesinde bir genişleme sağlanmaz. Bu tür çalışmaların ürünü hiçbir zaman o kişiler arasında en yeteneklisinin zihniyle hakim olabileceğini aşamaz. Dolayısıyla burada sonuç olarak sorumluluk gene bireysel düzeydeki bir koordinatör zihne aittir.

²⁵ “Tarihin maddeci yorumu”nun uzantısı olan yaklaşımlarda (bilgi sosyolojisi gibi), örneğin Kantçı felsefe, “XIX. yüzyılı Alman burjuvazisinin maddi çıkarlarının ürünü” olarak “açıklanmıştır”.

Eleştirilmekte olan düşünce akımı, akılcı görünüşü altında gerçek bir irrasyonalizme zemin hazırlar: Eğer gözlem, akıl yürütümü ve tartışma yollarıyla değil de, kişilerin farkında olmadan düşüncelerinin sonuçlarını belirleyen “gizli nedenlerin” araştırılmasıyla hakikatlara ulaşılabileceği; eğer bir görüşün doğruluğu veya yanlışlığı mantıksal argümanlar ve ampirik yöntemlerle değil, sahibinin sosyal konumunun incelenmesiyle anlaşılabilirse; dolayısıyla da belli bir sınıf veya millete ait olma hakikata ulaşmayı sağlayıcı veya engelleyici görülürse, artık aklın tamamen devre dışı bırakıldığı söylenebilir. Bu tutum, bireşimsel bir sosyal kuramla bütünleri yeniden inşa etmek yerine, sezgi yoluyla o bütünleri ulaşmanın mümkün olduğu inancından kaynaklanmaktadır.

Diğer taraftan, bireysel zihnin toplumsal süreçlerle belirlendiği kabul edildiğinde, insan zihni üzerinde bilinçli bir denetim kurma girişimleriyle birlikte tehlikeli sonuçlarla karşı karşıya gelinecektir. “Aklın” kendi gelişmesini yönetme isteği pratikte ancak akılı sınırlandırma, onu yöneten bireysel zihnin öngörebileceği neticelerle yetinilme sonuçlarını meydana getirir.

Bu gibi istekler, belli bir akılcılık türünün uzantısını teşkil etmekle birlikte, aslında bireysel zihnin ne ölçüde bireylerin aralarındaki ilişkilerden etkilenip oluştuğunun görülmemesinden kaynaklanır. Bu nedenle kanımızca yanlış bir akılcılık anlayışını ifade etmektedir. İnsan zihninin gelişmesi dahil, her şeyi bilinçli bir denetim altında tutma isteği, gerek insan zihninin gerekse toplum yaşamının oluşturmada olduğu güçlerin genel karakterinin yanlış anlaşıldığını gösterir. Bütün bu nedenlerden dolayı, bu şekilde aklın yanlış ve kötüye kullanılmasıyla “bilimsel” uygarlığın nasıl kendi kendisini bozduğu gözlenebilmektedir.

Birbirine zıt olan iki görüşün bu konudaki temel bağdaşmazlıkları dikkat çekicidir: Bir yandan, bireysel çabaların biraraya gelip uygarlığımıza vücut vermelerine ilişkin ilkelerin anlaşılmasına yönelik bir çaba yoluyla yeni bazı gelişmelere elverişli koşullar meydana getirilmek istenir. Buna karşılık bütüncülükte, toplumsal güçlerin tamamının bilinçli şekilde yönetimi amaçlanır. İlki, yani bireyci görüş, gerek yöntemi, gerekse hedefleri bakımından ikincisine, yani bütüncülüğe nazaran çok daha ölçülü kalmaktadır. Şöyle ki, bireyci yaklaşımda bireysel düzeydeki zihnin sınırları bilindiğinden, toplumsal süreçlerin çeşitli sonuçlarından nasıl yararlanılıp insanın gücünün arttırılabileceği ortaya çıkarılmaya çalışılır. Bu yaklaşımda bireysel akıldan üstün tek “akıl” tipinin, yaşamış ve halen yaşamakta olan milyonlarca insanların bilgilerinin sürekli bir bileşim ve birbirine ayarlanma süreciyle oluşturulduğu kabul edilmektedir.

Bütüncü yöntemde ise, bireyin bu süreç hakkında “içeriden” edinmiş olduğu bilgi kısmî olması nedeniyle yetersiz görüldüğünden, söz konusu süreç bu kez bir bütün olarak ele alınır. Bilgilerin tamamına dayanılarak bilinçli bir denetim hedeflenir. Böyle bir yaklaşım ise doğrudan doğruya siyasî bütüncülüğe (totalisme politique - political collectivism) yol açan ve onun fikrî temelini oluşturan bir yöntemdir. Böyle bir görüşün mantığı sonuna kadar götürüldüğünde, toplumun tüm üyelerinin bir tek yöneten zihnin araçları olarak kullanıldığı, insan zihninin gelişmesini sağlayan tüm spontane toplumsal güçlerin yok edildiği bir sisteme varılmaktadır.²⁶

X

Mühendisler ve Plânlamacılar

Toplumsal fenomenlerin bilinçli denetimi ideali en belirgin etkisini iktisat alanında göstermiştir. İktisadî plânlamacılığın gördüğü rağbet altında incelenmiş olan bilimselci görüşlerden kaynaklanmaktadır. Uygulamalı bilimlerle uğraşanların ve özellikle mühendisin faaliyetiyle bir benzerlik görüldüğünden dolayı, teknisyenin bakış açısının sosyal örgütlenme üzerindeki etkisi sanıldığından da büyük olmuştur. Oysa mühendisin görevi ile çok daha geniş çaplı olan sosyal örgütlerin görevleri birbirinden çok farklıdır.

Mühendisin faaliyetinde onun bakış açısını belirlemekte olan özgül sorunlar bulunur: Spesifik alanına giren işler sınırlı ve kendine yeterli, tüm çabaları tek amaca yönelik, bunun için de elindeki olanakların sınırları kesindir. İşlemlerinin tümü mühendisin zihninde prensip olarak önceden oluşturulmuş, verilerin tamamı hesaba katılmıştır. Karşılaştığı sorunlar münhasıran kendi alanına girdiği sürece ve özellikle başkalarının bağımsız kararları söz konusu olmadıkça, mühendis kendi dünyasında kalarak tüm nesnel olgulara egemen olabilmektedir. Buna karşılık herhangi bir toplumsal unsur devreye girdiğinde, örneğin kullanacağı hammadde fiyatları gibi, kendisi açısından belirsizlik, öngörülemezlik gösteren “irrasyonel” iktisadî güçler (örneğin sermayenin kıtlığı gibi) karşısına çıkaracaktır.

Tacirin yaklaşımı ise mühendisinkine göre farklı özellikler gösterip bir bakıma daha “toplumsal”dır; yani başka kimselerin serbest faaliyet-

²⁶ Anılan görüşte bu bakımdan gerek bilim, gerekse sanat alanında herhangi bir faaliyetin “sırf kendisi için” yapılması küçük görülüp, her yerde “bilinçli bir “toplumsal irade” aranmaktadır.

leriyle iç içe olma niteliğini taşır. Tacirin amaçları sürekli olarak değişimlere uğradığından, nihai bir ihtiyacın gerektireceği tamamlanmış süreçlere pek az rastlanılır. Tacir, içinde yer aldığı sürecinin tamamının nihai sonucu ile değil, kendisince bilinen araçların en uygun kullanımıyla ilgilenir. Kendi spesifik bilgisinin hemen tümü belli yer ve zamana özgüdür, veya da belki belli alanlardaki özel durumlar hakkında bir bilgi alma tekniğinden ibarettir. Tacirin bilgisi bir defaya mahsus olarak elde edilip genel önermelerle dile getirilecek türden olmadığından, daha alt düzeyde bir bilgi türü olarak kabul edilir; oysa bu bilgiler pratik sonuçları bakımından bilimsel bilgiden daha önemsiz olmamaktadır.

“Eldeki olanakların verimli kullanımını sağlama” sorunu ise önemli ölçüde zamanın belli özellikleri hakkındaki bilginin en etkili kullanımıyla ilgilidir. İşte toplum plânlamacılarının görevi, yaygın bir anlama dağılmış şekilde bulunan bu bilgilere en iyi şekilde başvurmayı sağlayan yöntemi elde etmektir. Başka bir ifadeyle, onların görevi sanıldığı gibi “mevcut gereksinimleri karşılamak üzere ‘eldeki’ olanakların etkili kullanımı” olmamalıdır; zira mühendisin sınırlı alanındakinden farklı olarak sosyal plânlamada ne eldeki imkânlar, ne de mevcut ihtiyaçlar nesnel olgu teşkil eder. Tek bir plânlama bürosunun bunların tüm ayrıntıları hakkında doğrudan bilgi edinmesine imkân yoktur. Anılan bilgi toplumun tüm üyeleri arasında dağınık bir şekilde yayılmış, parçalanmış bulunduğundan, plânlamacı bu bilginin en iyi kullanımını sağlayacak yöntemi elde etmeye çalışmakla yetinmelidir. Böyle bir sonucu ise ancak bireysel karar alma yetkisini o bilgilere sahip olanlara devretmiş olan, sadece onlarca bilinen özel imkân ve durumları en iyi şekilde kullanmaları için genel istihbaratı bu kişilerden alabilen bir mekanizma sağlar. İşte çeşitli “piyasa”ların işlevi de budur: piyasa mekanizması, çok sayıda insanın bilgisinin önceden bir kuruluşça toplanmasına gerek kalmadan kullanımını sağlar. Böylelikle de merkezîyetçi olmayan bir ortam içinde çeşitli kararların birbirlerine karşılıklı ayarlanabilirliğini sağlayan rekabetçi bir sistemi oluşturur.

**

İnsanda ve özellikle daha da güçlü biçimde bilim adamında, toplumu plânlı bir şekilde inşa etme içgüdüğü bulunur.²⁷ Doğa bilimlerinde çağımızda görülen olağanüstü ilerleme ise ilgimizi içinde birey olarak yer aldığımız çok geniş kapsamlı süreci anlama çabasından uzaklaştırmıştır.

²⁷ Bilimselci felsefenin bu bakımdan önemli uzantılarından birisi, sosyalist akımlarda kendisini gösterir. Örneğin A. Bebel, sosyalizmi, “bilimin bilinçli ve istençli bir şekilde insan faaliyetlerinin tüm alanlarına sokulup uygulanması” olarak tanımlamıştı (A. Bebel, Die Frau und der Sozialismus, 13. Auf., 1892).

Oysa böyle bir fikrî çaba, maddî nesnelere yönetimi için gereken fikrî çaba tipine hiç benzemez. Fen ve teknoloji ile sınırlı bir eğitim, gerek sosyal sürece katılmanın bilincini, gerekse bireysel çabaların karşılıklı etkileşimine dair bilgiyi verememektedir. Belki bu nedenledir ki, böyle bir eğitimden geçenler arasında en etkin olanlardan bir çoğu söz konusu eğitimin eksikliklerini acı şekilde duyduklarından, kendilerine aşına olan yollarla toplumda göremedikleri bir düzeni bu kez de kendi çabalarıyla meydana getirmeye çalışırlar.

Oysa insanlığın kudretinin artması, bireylerin bilgi ve enerjilerinin özgür bırakılmasına bağlıdır. Bilinçlice yukarıdan yönetilen bir toplumda bu bilgi ve güçlerin kullanımı kısıtlanmış olacaktır. İşte bu bakımdan bilim, bireysel özgürlüğün alanını sınırlayıcı bir yönde, kötüye kullanılmamalıdır.